

ӘОЖ 821.512.122

Тоқсанбаева Тілектес Жанабергенқызы

филология ғылымдарының кандидаты, доцент С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: tlesha66@mail.ru

ҚАЗІРГІ АЙТЫС ТІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі айтыс ақындары тілінде метафоралы қолданыстар өз негізін ұлттық тілден алатындықтан, бұрыннан тілімізде орныққан сөздерді сан алуан контекстік қолданысқа сәйкес ауыспалы мағынада құбылтып жұмсайды. Поэтикалық тілдің әсемдігі мен көркемдік ерекшелігін, тіл өрнегіне назар аудару осы еңбегімізде қарастырылады.

Түйінді сөздер: жанр, айтыс, ақын, жазушылар, поэтика, мәтін, тіл, стиль, метафора, ғылым.

Современные акыны айтыс используют метафоры в своем языке, которые берут свое начало из национального языка и употребляются в переносном значении. В данной работе особое внимание уделяется художественным особенностям и красоте поэтического языка, словесному содержанию.

Ключевые слова: жанр, айтыс, ақын-жазушылар, поэтика, текст, язык, стиль, метафора, наука.

The general nature of terms is characterized by the fact that it is the most mobile layer of the vocabulary of the language, and the difficulty in translating technical texts is the correct interpretation of terms. Another noteworthy fact in translating these terms is the lexical peculiarity of the appearance of English terms in a foreign language.

Keywords: жанр, айтыс, ақын-жазушылар, поэтика, текст, язык, стиль, term, technique, text, language, vocabulary, science, style. метафора, наука.

Халық тіліндегі көркемдеу құралдарының тууы – халықтың ойлау өрісіне, таным жүйесі мен қоғамдық сананың дамуына, мәдени өркендеуімізге тікелей байланысты. Мұндай құралдарды дүниеге келтіретін адамның ойлау жүйесі, санасы, эстетика-этикалық өресі. Өйткені адам сезіміне әсер ететін бояулы-мәнерлі сөздер адам танымындағы зат не құбылыстың екінші бір зат не құбылысқа балау, ұқсату, салыстыру, ауыстыру, мегзеу, кейіптеу әрекетінен туатыны белгілі.

Ақын-жазушылар ілімінде қолданылатын ең негізгі көріктеу құралдарының бірі – метафора. Ең негізгі дейтін себебіміз, поэтикалық және окказионалды метафоралар ақынның индивидуалдық стилін танытатын бейнелі сөз қолданыстары болуында. Метафора көркем мәтіннің экспрессивтік бояуын жасайтын құралы ретінде грек философтарынан бастау алады. Европалық ғылыми дәстүрде, әлемді тануда және білімді тіл арқылы көрсетуде метафораның қызметі туралы мәселені алғаш сөз еткен адам – Аристотель. Ол метафораға ғылыми баға беруге талпыныс жасаған. Аристотель «Поэтика», «Риторика» атты еңбектерінде семантикалық өзгерістерді басқаратын механизмді ашуға талпынып, өзіндік талдау жасайды. Ол метафораны ең алдымен шешендік және поэтикалық тіл стилінің компоненті ретінде қарастырып, жалпы қолданыстағы сөздерге карама-қарсы қояды. Аристотель «Риторика» атты еңбегінде: «Метафорада жұмбақ қасиет бар,

демек, жұмбақ дегеніміз – жақсылап құрастырылған метафоралар», – деп, ол тенеуді, әсерлеуді және мақалды метафораның түрлері ретінде қарастырады. Метафораны «жасырын тенеу», – деп атайды [1, 124 б.].

Метафора – сыртқы не ішкі белгілеріндегі ұқсастықтар негізінде, яғни тұлғасындағы, атқаратын қызметіндегі, амал-әрекетіндегі бір зат атауының екінші бір затқа атау етіп берілуіне байланысты сөз мағынасының ауысуын айтамыз. Бұл тәсілдің негізінде ұқсату заңы жатыр. Жалпы тілтанымда метафоралық қолданыстардың үш түрі қалыптасқан: тілдік немесе сөздік метафора; поэтикалық метафора; индивидуалды немесе окказионал (бірқолданар) метафора. Енді осылардың әрқайсысына жеке-жеке сипаттама бере кетсек.

Тілдік (сөздік) метафора жалпыхалықтық қолданысқа ие болғандықтан, метафораның бұл түрін дәстүрлі метафора деп те атайды. Дәстүрлі метафоралық тәсіл бойынша, ұқсату заңының негізінде жалпыхалықтық қолданыстағы сөздерге нақтылы мағына қосып, оның семантикалық аясын кеңейтіп, полисемиялық сөздердің тууына әкеледі. Мысалы: мүше сөзінің тура мағынасы анатомиялық жеке атауларды білдіру болса, одан кейін «үлес, сыбаға» екінші мағынасы, «белгілі бір ұйым мүшесі» үшінші мағынасы, ішкі терминдену негізінде «сөйлем мүшесі, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, үйірлі мүше» сияқты терминдік мағыналары пайда болған. Қазіргі тілдік қолданыста бұл мағыналар атауыштық

мағыналарға ие, сол себепті сөздік мақаланың мазмұнына ене алады.

Окказионал метафора белгілі бір ақын-жазушыларға тән жаңа қолданыстар. Метафораның бұл түрі әр автордың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан да келтірінді мағына өзгермелі болып келеді. Мысалы:

Сенемін, сенемін деп дамылдасын,
Сенімнің ақ көрпесін жамылғасын...

(Мұқағали);
немесе

Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға

(Абай).

Осындағы **сенімнің ақ көрпесі, жас жүректің саусағы** деген метафоралық қолданыстар әр ақынның өзіндік қолтанбасын көрсетеді. Мұндай қолданыстар жалпыхалықтық қолданысқа түсе алмайды. Сол себепті мұндай метафоралар индивидуалды немесе окказионал метафоралар деп аталады. «Окказионализмдер дегеніміз – белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те, сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бірқолданар сөздер» деп тұжырымдайды өз ойын Л. Еспекова [2, 36 б.].

Айтыс ақындары тіліндегі метафоралық қолданыстарға талдау жасайтын болсақ, метафораның түрлерін өте жиі кездестіруге болады. Мысалы:

Ақын деген қазақтың ырысы еді,
Ал, батыр қылшылдаған қылышы еді.

(Аманжол)

Адамның таза болса ой дәптері
Басына бақ пен дәулет қонбақ тегі.

...

Болғанда айтыс – кеме, өлең – теңіз,
Жаңа толқын болармыз өлеңге біз.

(Мұхамеджан)

Адам – шәкірт, өмір – ұстаз, Алла – ғалым,
Жария ойдан білім сөз талғағанмын.

(Қуаныш)

Осындағы **батыр қылшылдаған қылыш, ой дәптер, айтыс – кеме, өлең – теңіз, адам – шәкірт, өмір – ұстаз, Алла – ғалым** тәрізді баламалар түр-тұлғалық, логикалық, яғни ұғымдардың бір-біріне қатыстылығынан, кимыл

ұқсастығы, зат қызметіндегі ұқсастықтар негізінде жасалған. Мәселен **айтыс – кеме, өлең – теңіз, адам – шәкірт, өмір – ұстаз, Алла – ғалым** қолданыстарында екі құбылысты жай ғана жанастырып қоймай, біріншісін екіншісіне, екіншісін біріншісіне балау құбылысы байқалады. **Адам – шәкірт** деген метафоралық теңеуді алатын болсақ, адам өмірге келгеннен кейін бәрін үйренеді, дүниеге келген күннен бастап ақырғы күніне дейін ізденісте болады. **Өмір – ұстаз** деген метафорада өмір сүре берсең көре бересін дегендей өмір бәріне үйретеді. Бұлар – мағынасы жағынан қабыспайтын, жанаспайтын сөздерді бір-біріне ұқсатып, балау негізінде жасалған қолданыстар. Осы бейнелі суреттер (жарнама-жаңбыр, тасты кітап, қанжарды қалам) ақынның сол затқа деген көзқарасынан туындап отырған нәрсе. Жалпы мұндай қолданыстарды қарастыруда сөздің о баста образдан туындағанын ұмытпау керек.

3. Қабдолов: «Образдылық – әр сөздің табиғи қасиеті. Әңгіме сол қасиеттің күллі «құпиясын», құбылысын осынау образдылықтың ішкі сырын, сыртқы сипатын әрі нәзік, әрі терең түсініп, соны қаламгерлік қызметке шебер қолдана білуде жатыр» – деген болатын [3, 188 б.].

О.К. Күлкенова «Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі айқындауыштардың көркем шығарма тілінде, көп жағдайда, «... көркем бейнелі образды эпитет ретінде қолданылатынын айтады» [4, 38 б.]. Эпитеттер белгілі бір заттың не құбылыстың белгісін, қасиетін көрсетсе, метафорада екі нәрсені, құбылысты салыстыру, жанастыру негізінде астарлы тың мағына алынады. Сол себепті мұндай қолданыстарды эпитеттік емес, метафоралық қолданыстар деп танымыз.

Бүгінгі тілтанымда ғалымдар метафораның тілдік табиғатын когнитивтік аспектіде қарастырып, адамдардың әр түрлі тұлғалар мен объектілер арасындағы ұқсастықтарды құрастыра білу қабілетімен сабақтастыруды негізге алады. Зерттеушілер метафораның когнитивтік сипатын төмендегідей бөліп көрсетеді:

- онтологиялық метафора – эмоцияны, оқиғаларды, әрекеттер тізбегін белгілі бір зат немесе субстанция ретінде қарастырудың амалы. Когнитивті терминдер сөздігінде оған «абстрактылы ұғымдардың кеңістіктегі шекарасын анықтау» деген анықтама берілген;

- бағдарлы метафора – бір-біріне қатысты дәрежеде ғана айқындалатын әрі кеңістіктегі бағдарға негізделген тұжырымдар жүйесі, мұнда «жоғары-төмен, іші-сырты, терең-таяз, орталық-

шеткі» секілді қарсылықты ұғымдар қолданылады. Айталық, ағылшын тілінде жақсы атаулының барлығы жоғары деңгейдегі көрсеткішті құрайды – денсаулық, бақыт, сана; ал оның қарсы мағыналары төменгі деңгеймен өлшенеді – ауру, бақытсыздық, жамандық т.б.;

- концептуалдық метафора – ерекше хабарлы құрылымды құрайтын, білім туралы мәлімет беруге, оның жадыдағы көрінісін сұрыптауға мүмкіндік беретін амалдардың бірі.

Аталған метафоралардың әрқайсысы образ нысанын құрайтын ұғымдар мен олардың ара-қатынасындағы ұқсастықтарға не болмаса баламаларға негізделе жасалатындықтан, когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде оның қосымша тағы төрт түрі аталады. Олар:

- құрылымдық метафора;
- «хабарды жеткізу құралы» ретіндегі метафора;
- «контейнерлік» метафора;
- құрылымды метафора [5, 56 б.].

Қ. Жұмалиев «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» атты еңбегінде метафоралардың құрылымдық жағынан бес түрлі жасалу жолын көрсетеді:

1. Метафораның жай түрі (жалғау, жұрнақсыз);
2. Жалғаулар арқылы жасалатын метафора;
3. Көмекші етістіктер арқылы жасалатын метафора;

4. Күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі;

5. Метафораның бейне бір, тең деген сөздердің көмегімен жасалуы [6, 216 б.].

Айтыс ақындары тілінде метафораның жай, күрделі түрлері және түбірге әр түрлі қосымшалар жалғану арқылы, атап айтқанда, зат есімнің септік, көптік, тәуелдік формаларымен жасалған түрлері, етістіктің көсемше, есімше, жіктеу формасымен келген метафоралық қолданыстары кездеседі:

Кеудемнен ақтарылған алтын өлең; желбіреген жастардың қанын жұтып; ерлікпен емдеп көңіл күйіктерін; тереңнен жыр маржанын теретұғын; шыққасын тәуекелдің тәжін киіп; үкілеп жыр тұлпарын тағаладым; көк аспанның көз жасы. Мысалға алынған метафоралық қолданыстардың семантикасы тек өзі қолданылып тұрған контексте ғана ашылады, жеке, байланыссыз түрде алынса бұл қолданыстардың әсерлілігі, сонымен бірге көркемдік қуаты солғындап, жойылуға дейін баруы мүмкін. Негізінен, окказионал метафоралар

мағынасы жағынан ғана окказионалды болады, ал грамматикалық тұрғыдан окказионалды емес.

Қазіргі айтыс ақындары тілінде стильдік бояуы айқын топонимикалық атаулардың метафоралануы жиі кездеседі: **Армысың, қарт Алатау, саңлақ белім; ақ басты Алатауым, Алматы мәңгі жұмақ екенсін ғой.** Географиялық атаулар мағыналық байланысқа құрылып, метафора ізінде жұмсалып өлең жолдарының негізгі идеясына айналған. Алатауды жай тау емес, қарт, ақ басты, Алматыны жай қала емес, жұмаққа балапаяғни жанды нәрсені жансыз нәрсеге денотаттық балау арқылы адам мен табиғат арасындағы гармониялық байланысты әсерлі де бейнелі түрде жеткізіп тұр.

Дерексіз ұғым атауларын деректі, нақты зат атауларымен тіркестіріп, семантикалық үйлесімділікке құрылған метафоралар да айтыс ақындары тілінен жиі кездеседі. Мысалы:

Мейірімнің жаямын ақ кілемін,
Сөйлейін парасатпен табаламай

(Аманжол)

Айттарыңыз бүгінгі қабыл болсын,

Ақ ниеттің ағытылсын түймелері

(Оразалы).

Осындағы **мейірімнің жаямын ақ кілемін, ақ ниеттің ағытылсын түймелері** сияқты бейнелі метафоралы тіркестер қимыл ұқсастығы негізінде алынып, семантикалық тұрғыдан жылулық пен ізгіліктің, адалдық пен көңіл тазалығын білдіріп тұр.

Қазіргі айтыс ақындары тілінде метафоралы қолданыстар өз негізін ұлттық тілден алатындықтан, бұрыннан тілімізде орныққан сөздерді сан алуан контекстік қолданысқа сәйкес ауыспалы мағынада құбылтып жұмсайды. Соның негізінде контекстік, авторлық, поэтикалық метафоралар түзіліп, ақын ойын анық жеткізумен қатар, тыңдарманмен ерекше психологиялық байланысқа түседі.

Поэтикалық тілдің әсемдігі осы бейнелі-метафоралық қолданыстарда жатыр. Сөз зергерлерінің тіліндегі көріктеу құралдарының бірі – метафораның қолданылу аясының өте кең екендігін айтыс ақындары тіліне талдау жасау негізінде дәлелдедік.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Аристотель. Поэтика. – Москва: Мысль, 1984. – С. 830.
2. Еспекова Л.Ә. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер // фил. ғыл. кан. ғыл. дәр. алу үшін дай. дисс. – Алматы, 1998. – 166 б.
3. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. II-том. – Алматы, 1983.
4. Күлкенова О.К. Қазіргі әдеби тіліндегі айқындауыштардың стилистикалық-бейнелеу функциялары. – Алматы, 1978. – 239 б.
5. Краткий словарь когнитивных терминов // Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – Москва, 1996 – 245 с.
6. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1964. - 252 б.

Токсанбаева Тілектес Жанабергенқызы

Лауазымы: филология ғылымдарының кандидаты, қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Пошталық мекен-жайы: 010011, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан, Мәңгілік Ел даңғылы, 53/364

Ұялы тел: 87014701945

Қазіргі айтыс тілінің көркемдік ерекшелігі

Токсанбаева Тилектес Жанабергеневна

Должность: кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского и русского языков, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Почтовый адрес: 010011, Республика Казахстан, г. Нур-Султан, проспект Мангилик Ел, 53/364

Моб. тел: 87014701945

Художественная особенность современного айтысского языка

Toxanbayeva Tilektes Zhanabergenovna

Position: Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Kazakh and Russian Languages Kazakh Agrotechnical University. S. Seifullina, Nur-Sultan

Mailing address: 010011, Republic of Kazakhstan, Astana, Nur-Sultan avenue, Manggilik El, 53/364

Mobile phone: 8 701 470 1945

Artistic peculiarity of modern aytys language